

Levensrecht

Mummieportretten uit de Romeinse tijd

Stuk voor stuk kijken ze je indringend aan: mensen die zo'n tweeduizend jaar geleden leefden. Musea over de hele wereld koesteren hun Fajoomportretten. Ongeveer duizend zijn het er, van mannen, vrouwen en kinderen. Elk is uniek en levensrecht en was ooit begraven met een mummie.

Joost Vermeulen licht de achtergrond toe.

In het voorjaar van 1887 verbleef de rijke Weense tapijthandelaar Theodor Graf in Cairo, waar hij een filiaal had. Hij was in zijn vrije uren altijd op zoek naar papyrusrollen en oud textiel en kreeg via een antiekhandelaar enkele houten plankjes aan-

geboden. Op elk stond een indringend portretje, echt een individu en misschien wel naar het leven geschilderd, gekleed en gekapt in de Romeinse stijl van de eerste eeuwen van de jaartelling. Bij navraag bleek dat ze onderdeel hadden uitgemaakt van mummies die bedoeïe-

nen enkele weken eerder in de omgeving van de Fajoom-oase hadden opgegraven, een groot vruchtbaar gebied bevoeid door de Nijl zo'n zeventig kilometer ten zuidwesten van Cairo.

Zulke op hout geschilderde portretjes uit de oudheid waren tot dan toe nauwelijks bekend in Europa. De Italiaanse reiziger Piero della Valle, die tijdens zijn reis naar India ook Egypte aandeed, kocht er in 1615 twee. Een prent ervan werd opgenomen in zijn in 1658 postuum verschenen reisverslag.

Ook de verzamelaar Henry Salt, tussen 1780 en 1827 de Britse consul in Cairo, kocht losse portretten, hele mummies en een linnen omhulsel met een portret erop. Ze waren niet in al te beste staat en Salt was voorsnog de enige die de artistieke kwaliteit ervan zag. Toen hij zijn collectie in de jaren 1820 aan het British

5

6

7

8

9

Museum wilde verkopen, weigerde het in eerste instantie de portretten erbij te nemen, maar het zwichtte omdat Salt anders ook de rest, waaronder topstukken uit graven van farao's zou terugtrekken. Wetenschappers en het publiek deden de portretten af als curiosa en negeerden ze. Men was in die tijd vooral geïnteresseerd in grote faraonische stukken.

Groot opzien

Dit veranderde nadat Theodor Graf zich op de zaak stortte. Hij was zo onder de indruk van de artistieke kwaliteit van de portretten dat hij onmiddellijk naar Fajoem afreisde. De bedoeïenen brachten hem vervolgens naar de plaats Er-Rubayat waar volgens hen nog veel meer mummies onder het zand lagen. In drie weken tijd liet Graf vervolgens de hele omgeving van Er-Rubayat afgraven. Nog minstens driehonderd mummies werden aangetroffen. Elk had een houten plankje met een beeltenis dat vastgemaakt aan de windsels rondom het hoofd van de overledene. Omdat Graf slechts geïnteresseerd was in de portretten, werden die verwijderd en de mummies zelf meestal vormalen. Volgens tijdgenoten betaalde Graf een deel van de kosten van zijn opgraving met de verkoop van het aldus verkregen mummiepoeder, dat in de regio als een sterk afrodisiacum gold.

De fajoem-portretten of -maskers, zoals de schilderijen inmiddels genoemd werden, baarden nu wel groot opzien. Er kwam een grote tentoonstelling die langs een aantal Europese hoofdsteden, New York en Chicago reisde. Hier kreeg het publiek er tussen 1892 en 1904 ruim negentig te zien. Het werk kon gekocht worden, maar dat liep nog geen storm. Belangstellenden stonden wel dagelijks in lange rijen te wachten om de tentoonstellingshal in het Parijse Bois de Vincennes binnen te komen. In de Verenigde Staten haalde de expositie de voorpagina van alle grote kranten. Ook wetenschappers bestudeerden de portretten nu serieus.

Gelijkenis met fresco

Waarom sloegen ze nu wel aan? Misschien door het overdonderende aantal, maar waarschijnlijk vooral omdat Graf ze presenteerde als 'de eerste echte Romeinse' schilderijen. De verzamelaar was tamelijk goed op de hoogte van de klassieke wereld. Hij zag direct de gelijkenis met de toen al bekende portret-fresco's uit de eerste eeuw uit Pompeii, zoals die van Terentius Neo en zijn vrouw (zie p. 18; nu in het Archeologisch Museum in Napels). Uit antieke geschriften was hem ook bekend dat men in de Romeinse tijd verfportretten maakte. De historicus Plinius geeft bijvoorbeeld

- 1 Romeinse officier, ca. 150 (Altes Museum Berlin)
- 2 Man, ca. 200 (Rijksmuseum van Oudheden Leiden)
- 3 Jongen met de naam Eutyches, ca. 175 (Metropolitan Museum New York)
- 4 Vrouw, ca. 150 (Altes Museum Berlin)
- 5 Romeinse soldaat, ca. 130 (Altes Museum Berlin)
- 6 Vrouw, ca. 170 (British Museum)
- 7 Jongeman die oogoperatie heeft gehad, ca. 210 (Metropolitan Museum New York)
- 8 Vrouw die Aline wordt genoemd, vanwege een inscriptie in hetzelfde graf, eerste eeuw (Altes Museum Berlin)
- 9 Meisje, ca. 150 (Liebighaus Frankfurt a. Main)

een uitgebreide beschrijving van de Romeinse portretkunst. Portretschilders werden zelfs gerekend tot de belangrijkste kunstenaars van hun tijd. Er waren tot dan toe alleen fresco's teruggevonden, nog nooit 'echte' op hout of doek geschilderde portretten.

Graf was er niet erg happig op om zijn 'schatten' door wetenschappers te laten onderzoeken en weigerde tot aan zijn dood in 1903 monsters van de verf te laten nemen, bang als hij was om winst mis te lopen. Op basis van stilistische kenmerken werd toch al snel geconcludeerd dat hij gelijk had: zijn driehonderd plankjes stamden uit de tijd dat Egypte een Romeinse provincie was: vanaf 30 v.Chr. na de dood van de laatste farao, Cleopatra.

Slordig begraven

Nu was het hek van de dam. Archeologen en egyptologen wilden van alles

weten: behalve de gebruikte technieken ook wie de portretten gemaakt had, welk doel ze dienden en of deze traditie ook elders in Egypte had bestaan. Omdat Graft portretten nauwelijks voor verder onderzoek beschikbaar waren, werd heel Egypte uitgekamd om meer exemplaren te vinden. Met resultaat: tientallen mummies met beschilderde portretten werden opgegraven, verspreid over heel Egypte. In totaal zijn er nu zo'n duizend bekend, losse portretten en complete mummies-met-portret. Er zijn maar enkele vervalsingen opgedoken. De oudste mummie-maskers dateren van het midden van de eerste eeuw, verreweg de meeste stammen uit de tweede en derde eeuw. De laatste werden gemaakt eind 4de eeuw, toen het christendom de belangrijkste religieuze stroming begon te worden.

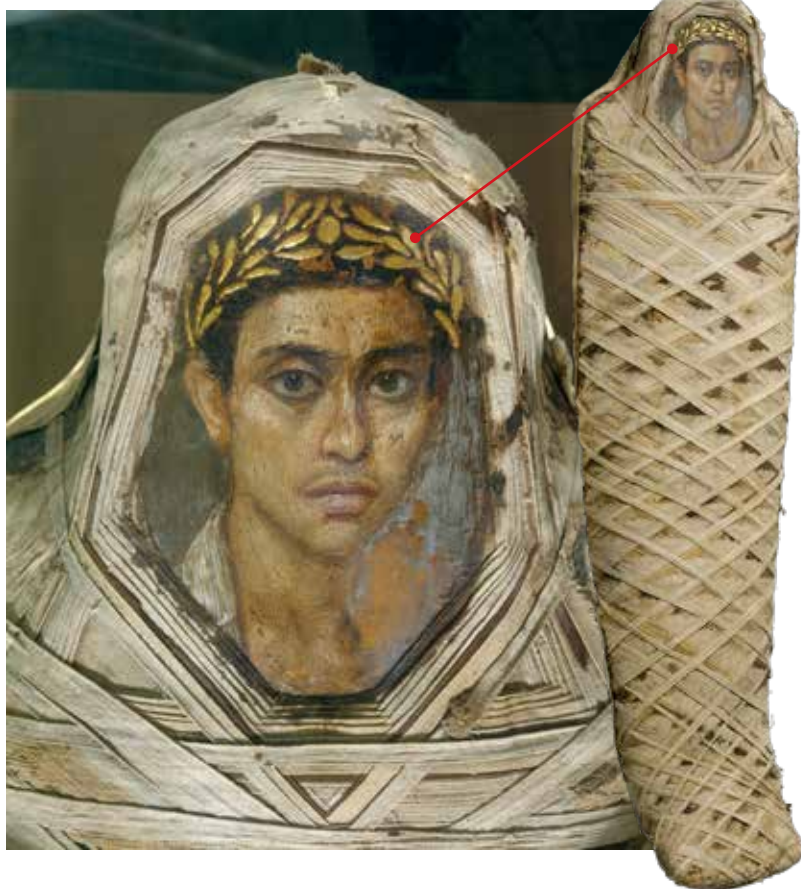
De meeste mummies hadden gemeen dat ze op een opvallend 'slordige' manier en vrijwel zonder grafgiftten waren begraven. Onderzoekers veronderstellen dat gemummificeerde doden in Egypte gedurende de Romeinse bezetting niet

direct begraven werden, maar dat de mummies eerst in huis of in een speciale kapel in de omgeving van de woning stonden opgesteld. Pas als de gestorven persoon min of meer 'vergeten' was – dat kon meerdere generaties duren – werd zijn of haar mummie alsnog en zonder veel plichtplegingen begraven. Kennelijk bestond er tot dat moment behoefte aan het laten voortduren van het 'persoonlijke contact'.

Jong

Dit verklaart ook waarom de portretten er zo realistisch uitzien. Ze braken met de oude Egyptische mummietraditie die uitging van een religieus-geïdealiseerde weergave van de overledene, of een weergave die de beste kans moest geven op voortleven in het hiernamaals. Bij de Fajoem-portretten ging het veeleer om een beeltenis zoals de nabestaanden zich die wensten te herinneren. Ongeveer zoals de mooie, typerende of flat-terende foto's die nog steeds bij begravingen van de overledene te pronk staan. Soms zijn die foto's genomen vlak voor

Mummie met het portret nog vastgemaakt (ca. 80, Metropolitan Museum New York)

De mensen die de portretten maakten combineerden de nieuwe Romeinse kunst met oude Egyptische tradities, zoals mummificeren, maar ze braken wel met de mummietraditie die uitging van een religieus-geïdealiseerde weergave van de overledene, of een weergave die de beste kans moest geven op voortleven in het hiernamaals. Bij de Fajoemportretten ging het veeleer om een beeltenis zoals de nabestaanden zich die wensten te herinneren.

Afgebeeld geheel rechts: een Romeins fresco uit ongeveer dezelfde periode, uit Pompeii van bakker Terentius Neo en zijn vrouw (Nationaal Archeologisch Museum Napels)

Daaronder: klassiek mummie-masker van onbekende vrouw, ca. 850-750 v.Chr. (Walters Art Museum Baltimore)

Hier meteen naast: windsel met beeltenis van de overledene tussen Osiris en jachthalsgod Anubis, bekend uit de oude Egyptische dodencultus, 2de eeuw (Pushkin Museum)

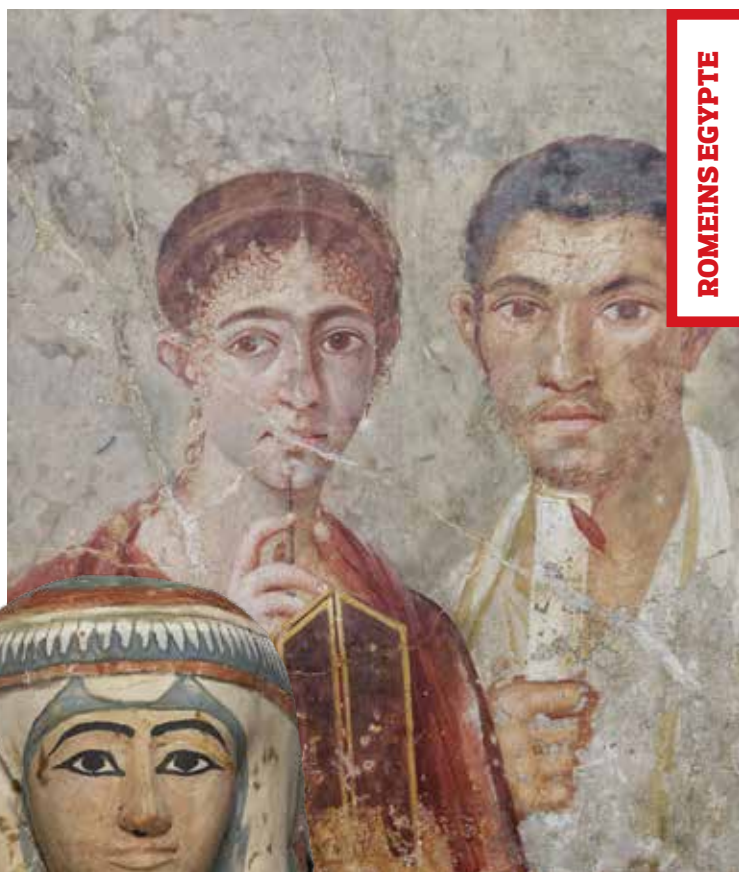
de dood, soms zijn het jeugdfoto's. Dit laatste zie je soms ook bij de Fajoemportretten: zo bleek uit een scan van een mummie dat er een vrouw van middelbare leeftijd in zat, terwijl de beeltenis die erop was vastgemaakt van een jonge vrouw is. Dat de meeste mummieportretten jonge mensen weergeven, kan ook zijn omdat men toen niet zo oud werd.

De meeste maskers zijn niet meer te herleiden tot een mummie, dus daarvan weten we gewoon niets meer. Maar van de hele mummies zijn er in de afgelopen jaren flink wat onderzocht, en meestal kwamen de lichamen in sekse en leeftijd overeen met wat op het portret te zien was. Of het portret ook lijkt, kan alleen een gezichtsreconstructie uitwijzen, maar die zijn tot nog toe niet gemaakt.

Anubis en Osiris

Wie lieten hun doden op deze wijze mummificeren, en wie bevinden zich in de mummies? De gezichten, haardracht, kleding, sieraden en soms teksten geven een aanwijzing over hun herkomst: Egypte, Syrië, Griekenland, Libië, het Italiaans schiereiland. Sommige portretten hebben teksten in het Grieks. Op enkele uitzonderingen na, waar de naam op de mummie staat, is echter niet bekend om wie het gaat.

Het moeten mensen zijn geweest die met één been in de oude Egyptische

traditie stonden. Dit blijkt alleen al uit het feit dat ze hun doden nog altijd lieten mummificeren. De schilderijen op de mummiewindsels volgen bovendien klassieke patronen. Zo zijn bijvoorbeeld de bekende goden uit de Egyptische dodencultus Anubis en Osiris afgebeeld. Gezien de rommeligheid en het ontbreken van de traditionele grafgiften was bij deze begrafenissen de laatste rustplaats, die in de antieke Egyptische dodencultus zo'n belangrijke rol had gespeeld, van minder belang. Met het andere been stonden deze Egyptenaren dan ook in de voor hen nieuwe Romeinse funeraire traditie. Ook al cremeerden ze hun doden niet, zoals de Romeinen deden, ze leenden toch Romeinse elementen. Ook de Romeinen zetten portretten van hun voorouders neer op het *larium* (huisaltaar). Het is vermoedelijk geen toeval dat zoveel van de Fajoem-maskers gevonden zijn in de gelijknamige oase. Fajoem was een belangrijk centrum van graan-

bouw, waarvan de opbrengst grotendeels bestemd was voor Rome. Hier hadden Romeinse ambtenaren zich gevestigd die toezicht hielden en de uitvoer regelden. De hoogstgeplaatsten waren meestal Romeinse staatsburgers. Dit konden uit Italië gedetacheerde Romeinen zijn, maar ook mensen uit Egypte of van elders die het burgerschap hadden verkregen. De lagere ambtenaren waren meestal Egyptenaren. Er woonden ook veel ex-militairen die na hun diensttijd bij het Romeinse leger een stuk land hadden gekregen. Er zijn lijsten bekend met landrechten waaruit blijkt dat driekwart van de vruchtbare grond door hen bewerkt werd. Sommigen hadden aanzienlijke landerijen. Hun culturele invloed op de plaatselijke

bevolking was blijkbaar groot en heeft geleid tot een reeks indrukwekkende en unieke portretten uit de oudheid, van mensen tussen twee culturen.

Joost Vermeulen is journalist.

VERDER LEZEN EN KIJKEN

- ▶ **Susan Walker en Morris Bierbrier**, *Ancient faces. Mummy portraits from Roman Egypt*, tentoonstellingscatalogus van de expositie in 1997 in het British Museum
- ▶ Het Allard Pierson Museum in Amsterdam en het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden hebben mummie-maskers in hun collectie